

جایگاه زنان در برنامه توسعه چهارم و پنجم جمهوری اسلامی ایران

حسن افراخته*

استاد دانشکده علوم جغرافیایی، دانشگاه خوارزمی

سودابه سرایی

دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه خوارزمی

چکیده

در برنامه‌های پیشین توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور، به مشکلات و نیازهای بانوان توجه کافی نشده است. نقش زنان در روند توسعه جوامع بسیار مهم و انکارناپذیر است. با توجه به اهمیت زنان در فرایند توسعه، پژوهش حاضر، جایگاه زنان در برنامه توسعه چهارم و پنجم کشور را با استفاده از تکنیک تحلیل محتوا بررسی کرده است. بررسی جایگاه زنان در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی فرهنگی و سیاسی کشور هدف اصلی پژوهش بود. جایگاه زنان با استفاده از شش مؤلفه مشتمل بر متغیرهای متفاوتی ارزیابی و با استفاده از تکنیک آنتروپی شانون وزن شاخص‌ها محاسبه شد. نتیجه نشان داد که در برنامه‌های توسعه کشور به جایگاه زنان و به‌ویژه زنان روستایی توجه کافی مبذول نشده است که می‌تواند ناشی از دیدگاه محدود برنامه‌ریزان بوده یا ریشه در نظام نهادی و باورهای اجتماعی داشته باشد که لازم است به تدریج درباره آن بازبینی شود.

واژگان کلیدی

زنان؛ برنامه‌های توسعه؛ تحلیل محتوی؛ موقعیت اجتماعی؛ اقتصادی و فرهنگی

* نویسنده مسئول

تاریخ تصویب: ۱۳۹۱/۱۲/۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۷/۷

مقدمه و بیان مسأله

امروزه در اغلب کشورهای جهان، زمینه و عرصه حضور زنان در بستر توسعه بر پایه تعریف همه سویه‌نگری و کل‌گرایی توسعه (صرافى^۱، ۱۹۹۲: ۱۹) فراهم شده است و زنان نه تنها به‌عنوان یک جنسیت، بلکه با جایگاه‌ها و موقعیت‌های متنوع و متفاوت برخاسته از توانمندی‌ها و مهارت‌های علمی-تخصصی و نیز با فرصت‌هایی که جامعه و نظام سیاسی در اختیار آن‌ها قرار می‌دهد، در عرصه توسعه نقش‌آفرینی می‌کنند (صیدالی‌بختیاری، ۱۳۹۱).

در اغلب نوشته‌های پس از جنگ جهانی دوم تا نیمه‌های دهه ۱۹۶۰، مفهوم «زن»، به منزله یک جنس به کار برده شده است و به سان موجودی با مشکلات و مسائل خاص خود و جدا از مرد دیده شده است (مرکز امور مشارکت زنان، ۱۳۸۱). برنامه‌های توسعه مبتنی بر رویکرد «زن در توسعه»، بیان می‌کند که توسعه اقتصادی همچنان که برای تمام جامعه مفید است، برای زنان نیز یک نیاز و ضرورت اجتماعی است و وضعیت زنان در جامعه تنها در صورتی اصلاح خواهد شد که برنامه‌ریزان توسعه، فرصت‌های برابر را میان دو جنس فراهم کنند و از سوی دیگر زنان نیز تلاش کنند که از حرکت عمومی جامعه به سوی توسعه باز نمانند (شادی‌طلب، ۱۳۸۱: ۹۹).

امروزه بحث منابع انسانی و مسائل مربوط به آن، یکی از محورهای اساسی و انکارناپذیر نظریه‌های توسعه محسوب می‌شود و پرورش منابع انسانی و استفاده بهینه از این منابع ضروری تلقی می‌شود. در هیچ یک از نظریه‌های اخیر توسعه، منظور از منابع انسانی تنها مردان نیستند؛ این ضرورت در کشورهای در حال توسعه بارزتر است.

جمهوری اسلامی ایران، هم به‌عنوان کشوری در حال توسعه و هم به‌عنوان جامعه‌ای که در سه دهه گذشته، انقلابی سیاسی-اجتماعی را پشت سر گذاشته است، براساس نظریات نوسازی سیاسی، ناگزیر به استفاده از قوای انسانی و فکری همه اعضای جامعه خود (اعم از زن و مرد) است (شجاعی، الف، ۱۳۸۳: ۲۳۸). به همین دلیل در سال‌های پس از انقلاب اسلامی ایران، در برنامه‌های توسعه به مسائل زنان اشاراتی شده است، ولی هنوز سهم نمایندگان زن در مجلس (با سهم ۴/۱ درصد و رتبه ۱۵۶ در میان ۱۶۲ کشور) و نسبت زنان دارای درآمد به

مردان دارای درآمد (با نسبت ۰/۲۸ و رتبه ۱۴۹ در بین ۱۵۴ کشور) نقش عمده‌ای در کاهش شاخص GEM^۱ در کشور داشته و باعث شده کشور ما در سطح بین‌المللی رتبه ۷۵ را در بین ۸۵ کشور جهان برای این شاخص کسب کند. دلیل اصلی پایین بودن سهم درآمد زنان در ایران، پایین بودن نرخ مشارکت آن‌ها حتی در مقایسه با کشورهای در حال توسعه مانند عراق، عربستان، پاکستان و امثال آن‌ها است که پایین‌ترین نرخ‌های مشارکت زنان را در سطح دنیا دارند (گزارش سازمان ملل^۲، ۲۰۰۷).

در اغلب کشورها برنامه‌های توسعه با اهداف متناسب و خاص تدوین و اجرا می‌شود. در کشور ایران نیز این نوع برنامه‌ریزی دارای چند دهه سابقه است. قانون برنامه از یک سو ابزار سهولت دسترسی به اهداف و سیاست‌های نظام است و چگونگی اجرای برنامه‌های تبلیغی آن را نشان می‌دهد و از سوی دیگر، راهنمای تدوین سیاست‌های توسعه و نیل به چشم‌اندازهای کشور است. بی‌تردید افراد جامعه، قانون برنامه را شاخصی برای ارزیابی میزان تعهد و پایبندی نهادهای قانون‌گذاری و اجرایی در راستای سیاست‌های نظام تلقی می‌کنند و میزان تحقق برنامه‌ها را ابزاری برای سنجش کارایی و اثربخشی این نهادها می‌انگارند، بدین لحاظ بررسی می‌کنند که قانون برنامه تا چه اندازه در جهت حرکت به سمت چشم‌اندازهای نظام تهیه و تدوین شده و تا چه میزان در صدد تضمین دسترسی به آمال و ایده‌آل‌های ملی است (زعفرانچی، ۱۳۸۵).

با توجه به اهمیت جایگاه زنان در تحقق توسعه کشور و برنامه‌ریزی‌های انجام شده در این زمینه، این پژوهش با هدف اصلی ارزیابی جایگاه زنان در برنامه‌های توسعه چهارم و پنجم کشور انجام شده است. این پژوهش با تحلیل محتوای متن برنامه در پی پاسخ به این سؤال اساسی بود که میزان توجه به زنان در برنامه توسعه پنجم کشور چقدر است؟ در این راستا میزان توجه به جایگاه زنان در شش گروه، از جمله جایگاه زنان در خانواده، جایگاه اجتماعی زنان، امور اقتصادی و معیشتی زنان، میزان توجه به امور فرهنگی، سلامت و آموزش زنان بررسی شد. با توجه به اهمیت زنان در توسعه و نقش‌های متعددی که زنان در جامعه بر عهده دارند، محققان بسیاری در کشور ما در زمینه نقش و جایگاه زنان در موارد مختلف پژوهش کرده‌اند.

1. Gender empowerment measure

2. www.data.un.org

افراخته (۱۳۹۰) در ارزیابی جایگاه اقتصادی- اجتماعی زنان، به این نتیجه رسیده است که با افزایش آگاهی‌ها و تغییر باورها می‌توان جایگاه نازلی را که جامعه در اثر باورها و نظام‌های نهادی نادرست به زنان تحمیل کرده، بهبود بخشید و بستر مناسب برای ارتقاء جایگاه اجتماعی و اقتصادی زنان فراهم کرد. صدافتی فرد و ارجمند (۱۳۸۹) انگیزه‌های زنان ایرانی از شرکت در فرایندهای اجتماعی و عوامل مؤثر بر مشارکت زنان را بررسی کرده‌اند. دادورخانی و احمدی (۱۳۸۸)، ارجلو (۱۳۸۴)، حمزه‌لو (۱۳۸۱) و کبادی (۱۳۷۵) در زمینه آگاهی زنان از حقوق خویش و تأثیر این آگاهی در مشارکت آن‌ها در تصمیم‌گیری‌ها بررسی‌هایی انجام داده‌اند. امینی و احمدی شاپورآبادی (۱۳۸۶ و ۱۳۸۸) اثرات اشتغال زنان و میزان خوداتکایی اقتصادی آن‌ها، خدامرادی (۱۳۸۲) عوامل مؤثر بر میزان مشارکت اجتماعی زنان فن‌سالار شاغل در سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، شادی‌طلب (۱۳۸۱) میزان و عوامل مؤثر بر مشارکت اجتماعی زنان، جمشیدی (۱۳۸۱) پیامدهای توسعه روستایی را برای زنان و حمزه‌لو (۱۳۸۱) نیز در مطالعه تطبیقی خود حدود اختیار و قدرت تصمیم‌گیری زنان را در فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی بررسی کرده‌اند. ناجی‌راد (۱۳۸۰) موانع مشارکت زنان در فعالیت‌های سیاسی- اقتصادی ایران پس از انقلاب اسلامی را بررسی کرده‌اند، دادورخانی (۱۳۷۵) جایگاه و نقش اشتغال زنان در فرایند توسعه، پورعربی (۱۳۷۶) درباره حضور گسترده زنان در اقتصاد خانواده و عدم مشارکت در تصمیم‌گیری‌های اساسی خانواده، بشردوست (۱۳۷۳) نیز در زمینه مشارکت زنان روستایی و نقش آموزش‌های ترویجی در فعالیت‌های اقتصادی آن‌ها را بررسی کرده‌اند. همه پژوهشگران مزبور، موانع و مشکلات ایفای نقش زنان در جامعه را بررسی کرده و برای حل مشکلات، پیشنهادهای برگرفته از نتایج پژوهش خود را ارائه کرده‌اند که انتظار می‌رود از نتایج این پژوهش‌ها، که با صرف بودجه، وقت و منابع بسیاری به‌دست آمده و می‌تواند راه‌گشا باشد، مسئولان، برنامه‌ریزان و قانون‌گذاران استفاده کنند.

بعد از انقلاب اسلامی تا سال ۱۳۶۸، بنابه دلایل متعدد و مختلف، به برنامه‌ریزی در کشور توجهی نشد و در فاصله پیروزی انقلاب اسلامی تا سال ۱۳۶۸ وضعیت زنان در ایران دچار تغییرات و تحولات اساسی شد (زعفرانچی، ۱۳۸۵: ۱۰۷-۱۰۸). در خلال دوره‌های مختلف برنامه‌ریزی توسعه پس از انقلاب اسلامی، پرداختن سیاست‌گذاران به مباحث جنسیتی ابعاد تازه‌ای به خود گرفت. به گونه‌ای که شاید بتوان برنامه‌های اول و دوم توسعه را از لحاظ توجه

به مباحث زنان و به خصوص خانواده ضعیف ارزیابی کرد. یکی از علل اصلی بی‌توجهی برنامه‌های نخست پس از انقلاب به بحث زنان، به تعویق افتادن اصل برنامه‌ریزی در کشور به مدت ۱۱ سال بود، به گونه‌ای که تصویب اولین برنامه در سال ۱۳۶۸ موجب از دست دادن مدت زمان مؤثر برای شناسایی نیازها و اولویت‌بندی اهداف در ارتباط با موضوعات زنان شده بود. ائتلاف زمان، پیامد دیگری را نیز در پی داشت و آن این بود که گویا مشکلات زنان پس از گذشت ۱۱ سال از پیروزی انقلاب اسلامی کماکان همان مشکلات پیش از انقلاب به نظر می‌رسید. لذا بحث آموزش و بهداشت که دوران پیش از انقلاب از نقاط اصلی بحث‌برانگیز در خصوص مشکلات بانوان به شمار می‌رفت، دیگر بار با شدت بیش‌تری در جامعه مطرح شد و سرفصل اصلی برنامه اول توسعه در ارتباط با زنان قرار گرفت (زعفرانچی، ۱۳۸۵: ۱۰۷-۱۰۵).

مسئله مهم در برنامه اول توسعه پس از انقلاب اسلامی، انباشت گسترده سرمایه نیروی انسانی بود (مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی: ۳۰). یکی از موضوعاتی که در این برنامه مدنظر قرار گرفت «سیاست تنظیم خانواده و کنترل رشد جمعیت» بود. سرفصل‌های عمده‌ای که در برنامه اول توسعه با محوریت زنان به آن‌ها توجه شده، بالا بردن سطح سواد و دانش عمومی، اعتلای موقعیت زنان و افزایش زمینه‌های مشارکت زنان در امور اقتصادی، اجتماعی جامعه و خانواده، ارتقاء سطح سلامت و کاهش مرگ و میر مادران و کودکان و توجه بیش‌تر به ورزش بانوان بوده است.

با آغاز برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور با توجه به شروع فعالیت دفتر امور زنان نهاد ریاست جمهوری و سایر تشکیلات و سازمان‌های غیردولتی، حرکتی در راستای اثرگذاری در تنظیم خط‌مشی‌های اساسی بخش‌ها آغاز شد. موارد مربوط به زنان در برنامه دوم به ترتیب اختصاص امکانات به مسائل تربیت بدنی و پرکردن اوقات فراغت بانوان و مشارکت بیشتر زنان در امور اجتماعی، فرهنگی، آموزشی و اقتصادی با حفظ شئونات خانواده و ارزش‌های متعالی شخصیت اسلامی زن است (برنامه سوم توسعه، ۱۳۸۳-۱۳۷۹).

در دهه نخست بعد از انقلاب آمار کم و محدود طرح‌های پژوهشی به‌ویژه پژوهش‌های انجام شده در خصوص مسائل زنان، به دلیل فقدان اولویت این‌گونه پژوهش‌ها در جایگاه سیاسی و تصمیم‌سازی ملی، موجب فقدان پژوهش‌های زیربنایی در امر برنامه‌ریزی و

اولویت‌بندی مسائل زنان شد. در برنامه اول و دوم توسعه بافت سیاسی و اجرایی کشور فارغ از پژوهش زیربنایی درباره وضعیت زنان، علاوه بر سیاست‌گذاری، مسئول اجرا و داوری قوانین مربوطه نیز بوده و اولویت‌های اساسی جامعه زنان به صورت نظام‌مند کم‌تر از جانب مراکز علمی به سیاست‌گذاران امر برنامه‌ریزی توسعه و ابلاغ شده است (زعفرانچی، ۱۳۸۵).

به نظر می‌رسد که در برنامه اول و دوم توسعه، به موضوع زنان به‌عنوان زیرمجموعه‌ای از بحث کنترل مولید و جمعیت مورد توجه شده و حتی توجه به ورزش بانوان و تشویق به مشارکت بیشتر ایشان در امور اجتماعی و فرهنگی به‌عنوان اموری التیام‌بخش و تسکین‌دهنده طرح شده بود و مسائل و مشکلات اساسی و واقعی زنان شناسایی نشده بود (زعفرانچی، ۱۳۸۵: ۱۰۷-۱۰۹).

برنامه سوم توسعه (۱۳۸۳-۱۳۷۹) با نگرش سیاست‌گذار مبتنی بر باور مشارکت بیشتر زنان در صحنه‌های اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی همراه بود، لذا نسبت به دو برنامه پیشین توجه به وضعیت بانوان به گونه‌ای روشن‌تر طرح شد. از نکات اساسی در برنامه سوم توسعه، مقارن شدن آن با راه‌اندازی نهادی به عنوان «مرکز امور مشارکت زنان» بود (گزارش اجرای ماده ۱۵۸ قانون برنامه سوم توسعه، ۱۳۸۴: ۶-۷). در بخش‌های مهم برنامه از قبیل سیاست‌های آموزش و اشتغال، هیچ‌گونه تمایز جالب توجهی میان دو جنس ملاحظه نمی‌شود. تنها ماده ۱۵۸ در برنامه سوم توسعه، مستقیماً درباره زنان در قالب شرح وظایف مرکز امور مشارکت زنان بحث می‌کند. نکته شایان توجه آن است که فقدان تمایز میان دو جنس در برنامه سوم، کاملاً آگاهانه و بر اساس اصل بی‌طرفی جنسیتی انجام شده است. در برنامه سوم ایده سیاست‌گذار در جهت توانمندسازی زنان در حوزه بهداشت و آموزش بوده است. آموزش زنان به‌عنوان ابزار رشد و ارتقاء سرمایه انسانی به‌شمار می‌رود، اما آنچه در برنامه سوم تحقق یافت و در برنامه چهارم از آن به‌عنوان بحرانی بزرگ یاد شد، خیل عظیم بیکاران فارغ‌التحصیل دانشگاهی بود که برای ایجاد فرصت‌های شغلی آن‌ها تدابیری اندیشیده نشده بود.

برنامه چهارم هم از نظر حجم موادی از برنامه که به زنان اختصاص دارد و هم از نقطه نظر رویکرد متفاوت درخصوص مبحث جنسیت مورد توجه است. صرف نظر از مواردی که مربوط به ارتقای جایگاه تشکیلاتی مرکز امور زنان و خانواده (مرکز امور مشارکت زنان پیشین) و به منظور هماهنگی میان دستگاه‌های مختلف در حوزه مسائل زنان در برنامه چهارم توسعه آمده

است، به برخی از مواد، که در آن امتیازات ویژه‌ای برای زنان لحاظ شده است، در این برنامه توجه می‌شود (برنامه چهارم توسعه، ۱۳۸۴-۱۳۸۸).

احمدی (۱۳۸۵) در پژوهش خود می‌نویسد در برنامه چهارم توسعه به مسئولیت دولت در زمینه ارتقای جایگاه زن در خانواده (با نقش همسری و مادری) هیچ اشاره‌ای نشده و دولت هیچ تکلیفی در زمینه ارتقای حقوق معنوی زنان ندارد، در حالی که اصل ۲۱ و اصل ۱۰ قانون اساسی بر حفظ نهاد خانواده و حقوق معنوی زنان تأکید می‌کند. در این لایحه، عبارات «خشونت علیه زنان» «عدالت جنسیتی»، «تبعیض جنسیتی»، «رفتارهای جنسی پرخطر»، «توانمندسازی» که از اصطلاحات سند پکن است، با همه ابهام‌های آن بر عبارت «حقوق معنوی» مطرح در قانون اساسی اولویت پیدا کرده است. او متذکر می‌شود که برنامه چهارم توسعه، به رفع خشونت علیه زنان تأکید می‌ورزد؛ این در حالی است که عبارت «خشونت علیه زنان» مطابق تعریف اسناد سازمان ملل و شاخص‌های ارائه شده توسط آن، در مواردی با دیدگاه‌های اسلامی مغایرت دارد (احمدی؛ ۱۳۸۵: ۱۴۵).

حورا (۱۳۸۴) معتقد است که مهم‌ترین دغدغه در برنامه چهارم توسعه موضوع اشتغال زنان و ارتقاء جایگاه اقتصادی زنان در جامعه است و اگر سخن از اصلاح نگرش‌های عمومی نسبت به زنان است، این اصلاح نگرش، ناظر به تصدی مناصب اقتصادی و فرصت‌های اشتغال است، این در حالی است که در برنامه سوم، بر نیازهای آموزشی و فرهنگی - ورزشی خاص با بهره‌گیری از اصول و مبانی اسلامی تأکید شده است (حورا، ۱۳۸۴: ۵-۴).

آقابخشی و محتشمی (۱۳۸۸) در پاسخگویی به این پرسش که زنان جامعه ایران در برنامه‌های توسعه اقتصادی اجتماعی فرهنگی و سیاسی کشور از چه جایگاهی بهره‌مند بوده‌اند، به تحلیل محتوای برنامه‌های توسعه اقدام کرده و چنین نتیجه گرفته‌اند که با گذشت زمان از برنامه اول به چهارم، حساسیت برنامه‌ریزان به مسأله جنسیت و زنان بیشتر شده و به موازات تدوین و تصویب مواد قانونی، نهادها، تشکیلات و برنامه‌های متنظری نیز برای تحقق این هدف به وجود آمده است.

زعفرانچی (۱۳۸۵) موضوع زنان و خانواده را در چهار برنامه توسعه بررسی کرد. نتایج مقاله او نشان می‌دهد در برنامه‌های اول و دوم توسعه در محور زنان، به افزایش سطح سواد عمومی زنان، ارتقای سلامت آن‌ها و برنامه‌های اوقات فراغت و تربیت بدنی زنان توجه شده

است و در برنامه سوم یکی از مواد برنامه، مختص توسعه مشارکت‌های فرهنگی اجتماعی زنان در نظر گرفته شده بود. در برنامه چهارم توسعه نیز به‌رغم درک ضرورت توجه به مسائل زنان و خانواده و گنجانیدن پاره‌ای مباحث در این خصوص، از محورهای مهمی نیز غفلت شده است.

با توجه به اهمیت نقش زنان در روند توسعه متوازن و پایدار، این پژوهش به ارزیابی مؤلفه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، آموزشی، خانواده و سلامت زنان در برنامه‌های توسعه اقدام کرده و برای روشن‌تر شدن جایگاه زنان در برنامه‌های اخیر، به مؤلفه‌های پژوهش در برنامه چهارم و پنجم توسعه تأکید کرده است.

اساس پژوهش حاضر مبتنی بر دیدگاه نهادگرا است. در این دیدگاه نظام یک جامعه شامل ارزش‌ها، باورها و اعتقادات، روش‌ها و ارکان سازمان‌های حکومتی و دولتی به‌عنوان نهادها به صورت کامل و به هم پیوسته مدنظر قرار می‌گیرد. به‌عبارت بهتر، این دیدگاه در پی وارد کردن موضوع جنسیت در بطن تمامی نهادها و نظام فکری و ارزشی جامعه است. این دیدگاه در سطح طرح‌های خاص زنان یا در سطح برنامه و طرح‌های جنسیتی متوقف نمی‌شود، بلکه در عین پذیرش، ضرورت این‌گونه طرح‌ها و برنامه‌ها در مقاطع زمانی خاص، بر این باور است که بدون برنامه‌های فراگیر و بدون توجه به نظام و ساختاری که این برنامه باید در آن اجرا شود، مؤلفه‌های حاصل نخواهد شد. بنابراین، هدف دیدگاه نهادگرا تحول کلی نهادها و اقدامات مداخله‌گرایانه آن‌ها است.

بر اساس این دیدگاه لازم است ارزش‌ها، هنجارها، اعتقادات، نظام حقوقی، ارکان و سازمان‌های حکومتی، نظام‌های تصمیم‌گیرنده و سیاست‌گذار نسبت به ضرورت تساوی فرصت‌ها و امکانات و برابری جنسیتی حساس شوند. بدین ترتیب مشارکت فعال زنان و کنترل آن‌ها بر منابع نه جدای از مردان، بلکه همتای با مردان دیده می‌شود. بر اساس این مبانی فکری است که این دیدگاه بیشتر در قالب یک استراتژی نمود پیدا کرده و شناخته شده است. نهایتاً اینکه این دیدگاه در پی نهادینه‌سازی موضوع جنسیت در شریان‌های اصلی جامعه و فرآیند توسعه است (پای‌نژاد و محبی، ۱۳۸۹: ۴۹-۴۸). بر اساس این دیدگاه، محتوای برنامه پنجم توسعه، کشور با روش تحلیل محتوی ارزیابی شده و میزان توفیق آن در نهادینه کردن جایگاه زنان در جامعه بررسی شده است.

روش پژوهش

در این پژوهش از روش تحلیل محتوا استفاده شد؛ واحد تحلیل، متون (جمالات) بود. تحلیل محتوا در این پژوهش در سه مرحله اصلی آماده‌سازی و سازماندهی (مرحله قبل از تحلیل)، بررسی مواد (پیام) و پردازش نتایج انجام شده (سرمد و همکاران، ۱۳۸۰: ۷۷-۸۱) که کانون توجه پژوهش مرحله سوم تحلیل محتوا، یعنی پردازش داده‌های پیام بوده است. بدین صورت که پس از رمزگذاری پیام و مقوله‌بندی آن، اطلاعات به دست آمده تجزیه و تحلیل شده است. برای تحلیل داده‌ها روش‌های متعددی وجود دارد که اساس آن‌ها درصدگیری از فراوانی مقوله‌هاست. این روش‌ها مشکلات ریاضیاتی خاص خود را داشته که از اعتبار نتایج آن‌ها می‌کاهد.

در این پژوهش برای پردازش نتایج از روش آنتروپی شانون استفاده شده است که روش جدیدی برگرفته از نظریه سیستم‌هاست و کاستی‌های روش‌های دیگر را ندارد. این روش در بحث تحلیل محتوا نگاه جدیدی به پردازش داده‌ها دارد. براساس این روش، تحلیل داده‌ها بسیار قوی‌تر و معتبرتر انجام خواهد شد.

در نظریه اطلاعات، «آنتروپی» شاخصی است برای اندازه‌گیری فقدان اطمینان که با یک توزیع احتمال بیان می‌شود. در این پژوهش، ضمن ارائه الگوریتم روش آنتروپی شانون، نتایج آن با روش جاری پردازش داده‌ها مقایسه می‌شود. براساس این روش که به مدل جبرانی مشهور است، محتوای برنامه‌های چهارم و پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران به عنوان پاسخگو، در شش مؤلفه هدف (مؤلفه‌های جایگاه زنان) و ۳۰ شاخص طبقه‌بندی شده است. ابتدا پیام برحسب مقوله‌ها به تناسب هر پاسخ‌گو در قالب فراوانی شمرده و براساس داده‌های جدول فراوانی مراحل زیر به ترتیب اجرا شد:

مرحله اول: ماتریس فراوانی‌های جدول فراوانی بهنجار شده از رابطه زیر:

$$P_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{j=1}^m F_{ij}} \quad (i = 1, 2, 3, \dots, n, j = 1, 2, \dots, m)$$

مرحله دوم: محاسبه بار اطلاعاتی هر مقوله و قراردادن آن در ستون‌های مربوطه که از رابطه زیر به دست آمد:

$$E_j = K \sum_{i=1}^m |P_{ij} \ln P_{ij}| \quad (i = 1, 2, \dots, m) \quad K = \frac{1}{\ln m}$$

مرحله سوم: محاسبه ضریب اهمیت هر یک از مقوله‌ها از رابطه زیر و با استفاده از بار اطلاعاتی آن‌ها ($j=1, 2, \dots, n$) به دست آمد. هر مقوله‌ای که بار اطلاعاتی بیشتری داشته باشد اهمیت (WJ) بیشتری نیز دارد.

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

جامعه آماری پژوهش حاضر کلیه متون برنامه‌های چهارم و پنجم توسعه کشور است. در این بررسی، به تمام مقوله‌های جایگاه زنان در متن برنامه‌ها توجه شده است. ملاک کار متن برنامه بوده است و میزان توجه به مقوله‌های جایگاه زنان تحلیل شده است. برای تهیه مؤلفه‌ها و شاخص‌های پژوهش از پژوهش‌های مختلف پیشین استفاده شده که در بخش پیشینه همین پژوهش به تفصیل بررسی شده‌اند.

پس از مشخص شدن شاخص‌های اندازه‌گیری مؤلفه‌های جایگاه زنان، اطلاعات براساس مدل آنتروپی شانون جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل شدند و براساس همین مدل، میزان توجه به هر یک از مؤلفه‌های زنان بررسی شده است.

برای بررسی جایگاه زنان شش مؤلفه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، آموزش، خانواده و سلامت در برنامه‌های توسعه کشور در نظر گرفته شد. برای هر کدام از این مقوله‌ها شاخص‌سازی شده و سپس عبارات و جملاتی که در برگرفته آن شاخص‌ها بود، از متن برنامه استخراج شد. شاخص‌هایی که در هر دو برنامه اشاره‌ای به آن‌ها نشده بود، در بررسی حذف شدند.

یافته‌های پژوهش

شاخص‌ها و عبارات مرتبط با آن‌ها و همچنین میزان تکرار عبارات در متن برنامه‌ها برای شش مؤلفه در جداول ۱ - ۶ به تفکیک آورده شده است.

جدول ۱: میزان توجه به مؤلفه‌های اقتصادی زنان در برنامه چهارم و پنجم توسعه کشور

مؤلفه	شاخص	عبارات مربوطه در متن برنامه	برنامه پنجم	برنامه چهارم
اقتصادی	میزان توجه به قوانین اقتصادی زنان	تساوی مزدها برای زن و مرد در مقابل کار هم ارزش	۰	۱
		مرخصی استحقاقی و استعلاجی	۱	۰
		منع تبعیض در اشتغال و حرفه	۰	۱
		خدمت نیمه وقت	۲	۰
		طرح جامع حمایت از حقوق زنان، در ابعاد اقتصادی	۰	۱
	میزان توجه به تأمین حق بیمه	عدم شرط سنی برای بازگشتگی در مشاغل سخت	۱	۰
		شش سال مرخصی بدون حقوق برای زنان کارمند در صورت مأموریت همسر	۱	۰
		برخورداري زن از حمایت قانون یکسان با مردان	۰	۱
		تأمین حق سرانه بیمه اجتماعی زنان سرپرست خانوار	۲	۰
		تحت پوشش بیمه قرار دادن زنان بی سرپرست و خودسرپرست	۵	۰
میزان توجه به پرداخت کمک هزینه	میزان توجه به پرداخت کمک هزینه	بیمه خاص زنان بیوه و سالخورده و خود سرپرست	۱	۰
		تأمین بیمه خاص برای حمایت از زنان سرپرست خانوار	۰	۱
		کمک هزینه عائله‌مندی برای کارمندان زن شاغل و بازنشسته	۱	۰
		حق پرستاری برای همسر معلولان	۱	۰
		حمایت از زنان سرپرست خانوار	۱	۰
	میزان توجه به مسکن	افزایش مستمری ماهیانه زنان سرپرست خانواده	۰	۱
		اجاره به شرط تملیک با حفظ اولویت زنان سرپرست خانوار	۰	۱
		واحدهای مسکونی ارزان قیمت و استیجاری برای زنان سرپرست خانوار	۰	۱
		ایجاد مهارت شغلی	۲	۰
		مشاغل خانگی برای زنان سرپرست خانوار و بد سرپرست	۱	۰
میزان توجه به اشتغال و معیشت	میزان توجه به اشتغال و معیشت	رعایت حداقل مزد متناسب با حداقل معیشت زنان	۰	۱
		برنامه‌های توسعه مشارکت زنان در فعالیت‌های اقتصادی	۰	۳
		شناسایی و افزایش ساختارهای سرمایه‌گذاری در فرصت‌های اشتغال‌زا	۰	۱
		توسعه و سامان‌دهی امور اقتصادی و معیشتی	۱	۰
		توانمندسازی زنان از طریق دست‌یابی به فرصت‌های شغلی مناسب	۰	۱
توانمندسازی اقتصادی زنان	میزان توجه به توانمندسازی اقتصادی زنان	توانمندسازی زنان جویای کار، در راستای برقراری تعاملات اجتماعی	۰	۱
		طرح جامع توانمندسازی زنان خودسرپرست و سرپرست خانوار	۰	۱
		توانمندسازی زنان سرپرست خانوار با بودجه عمومی	۱	۰
		توانمندسازی زنان سرپرست خانوار با کمک‌های مردمی	۱	۰

جدول ۲: میزان توجه به مؤلفه‌های اجتماعی زنان در برنامه چهارم و پنجم توسعه کشور

مؤلفه	شاخص	عبارات مربوطه در متن برنامه	برنامه چهارم	برنامه پنجم
اجتماعی	میزان توجه به نقش زنان در جامعه	جایگاه زن در صحنه‌های اجتماعی توجه به نقش سازنده بانوان	۰	۱
	میزان توجه به آسیب‌های اجتماعی	برنامه‌های توسعه مشارکت زنان در فعالیت‌های اجتماعی پیش‌گیری از آسیب‌های اجتماعی رفع خشونت علیه زنان	۳	۰
اجتماعی	میزان توجه به ایجاد و گسترش نهادهای مدنی و تشکل‌های زنان	اصلاح ساختار اداری تشکیلاتی زنان ایجاد و گسترش نهادهای مدنی و تشکل‌های زنان	۰	۱
	میزان توجه به حقوق اجتماعی زنان	توسعه تعاملات بین‌المللی توسعه توانایی‌های مردم نهاد	۲	۰
اجتماعی	میزان توجه به حقوق اجتماعی زنان	حقوق شرعی در همه عرصه‌ها حقوق قانونی در همه عرصه‌ها	۰	۲
	میزان توجه به توانمندسازی اجتماعی زنان	طرح جامع حمایت از حقوق زنان، در ابعاد حقوقی، اجتماعی بازنگری قوانین و مقررات، به ویژه قانون مدنی برابری فرصت‌های اجتماعی برای زنان و مردان	۱	۰
اجتماعی	میزان توجه به توانمندسازی اجتماعی زنان	طرح جامع توانمندسازی زنان توانمندسازی زنان سرپرست خانوار با برنامه‌های خانواده محور	۱	۰
	میزان توجه به حمایت اجتماعی	ارتقا توانمندی‌های زنان مدیر و نخبه توانمندسازی زنان سرپرست خانوار با برنامه‌های اجتماع محور گسترش حمایت‌های اجتماعی ارتقاء کیفیت زندگی زنان	۰	۲

جدول ۳: میزان توجه به مؤلفه‌های خانوادگی زنان در برنامه چهارم و پنجم توسعه کشور

مؤلفه	شاخص	عبارات مربوطه در متن برنامه	برنامه چهارم	برنامه پنجم
خانواده	میزان توجه به تحکیم خانواده	بازنگری قوانین و مقررات مربوط به تحکیم خانواده	۰	۲
		تحکیم نهاد خانواده	۱	۵
	میزان توجه به حقوق خانوادگی زنان	وصول مهریه - معافیت از پرداخت نیم عشر دولتی	۰	۱
	میزان توجه به جایگاه زن در خانواده	حمایت از مادران باردار و حضانت فرزند جایگاه زن در خانواده	۰	۲
	میزان توجه به امور زنان و خانواده	تأسیس مرکز امور زنان و خانواده	۰	۱
		تصویب برنامه جامع امور زنان و خانواده	۰	۱

جدول ۴: میزان توجه به مؤلفه‌های آموزشی زنان در برنامه چهارم و پنجم توسعه کشور

مؤلفه	شاخص	عبارات مربوطه در متن برنامه	برنامه چهارم	برنامه پنجم
آموزش	میزان توجه به گسترش دانش	گسترش دانش دختران	۱	۱
		توسعه کمی و کیفی آموزش	۱	۰
		آگاه‌سازی و آموزش مادران	۰	۱
		پژوهش زنان	۰	۱
	میزان توجه به فضاهای آموزشی	متناسب نمودن فضاهای آموزشی مدارس دخترانه	۱	۱
	میزان توجه به مهارت و بهره‌وری	گسترش مهارت و ارتقاء بهره‌وری دختران	۲	۱
		ستاد هماهنگی آموزش‌های فنی و حرفه‌ای	۱	۰
	میزان توجه به برابری آموزشی	دسترسی به فرصت‌های برابر آموزشی	۱	۱

جدول ۵: میزان توجه به مؤلفه‌های سلامت زنان در برنامه چهارم و پنجم توسعه کشور

مؤلفه	شاخص	عبارات مربوطه در متن برنامه	برنامه چهارم	برنامه پنجم
سلامت زنان	میزان توجه به سلامت	ارتقاء سلامت	۰	۱
	میزان توجه به بیمه درمانی	بیمه درمانی زنان شاغل	۰	۱
	میزان توجه به ورزش بانوان	برنامه جامع ارتقاء ورزش مدارس رشد و ارتقاء ورزش دانشجویی	۱	۰
	میزان توجه به توسعه اماکن ورزشی	افزایش ساعات درس تربیت بدنی توسعه اماکن و فضاهای ورزشی	۱	۰
	میزان توجه به توسعه مراکز درمانی	تربیت نیروهای انسانی مورد نیاز بخش تربیت بدنی تأسیس خانه سلامت دختران و زنان	۱	۰

جدول ۶: میزان توجه به مؤلفه‌های فرهنگی زنان در برنامه چهارم و پنجم توسعه کشور

مؤلفه	شاخص	عبارات مربوطه در متن برنامه	برنامه چهارم	برنامه پنجم
فرهنگی	میزان توجه به حجاب	تعمیق باورهای دینی توسعه عفاف و حجاب	۰	۱
	میزان توجه به اوقات فراقت	اوقات فراقت	۰	۱
	میزان توجه به مشارکت زنان	برنامه‌های توسعه مشارکت زنان در فعالیت‌های فرهنگی	۳	۰
	میزان توجه به جوامع زنان	پشتیبانی از مقاومت بسیج جامعه زنان	۰	۱
	میزان توجه به شایستگی زنان	افزایش باورهای عمومی نسبت به شایستگی زنان	۱	۰

پس از مطالعه کامل متن برنامه پنجم توسعه مشخص شد که ۲۶ بار از لفظ "زن"، استفاده شده است. همچنین لفظ "مادر" ۶ بار، "همسر" ۱۶ بار و ۸ بار نیز به لفظ "خواهر و دختر" اشاره شده است.

پس از مشخص شدن شاخص‌های اندازه‌گیری مؤلفه‌های جایگاه زنان، اطلاعات براساس مدل آنتروپی شانون که مراحل آن در بخش روش پژوهش بیان شد، جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل شد و بر اساس همین مدل، میزان توجه به هر یک از مؤلفه‌های پژوهش بررسی شد. جدول ۷ توزیع فراوانی شاخص‌های مورد نظر شش مؤلفه را نشان می‌دهد.

جدول ۷: توزیع فراوانی توجه به مؤلفه‌های پژوهش در برنامه چهارم و پنجم

مؤلفه	اقتصادی	اجتماعی	خانواده
میزان توجه به امور زنان و خانواده			۲
میزان توجه به جایگاه زن در خانواده			۱
میزان توجه به حقوق خانوادگی زنان			۲
میزان توجه به تحکیم خانواده			۷
میزان توجه به حمایت اجتماعی			۴
میزان توجه به توانمندسازی اجتماعی زنان			۲
میزان توجه به حقوق اجتماعی زنان			۴
میزان توجه به ایجاد نهادهای مدنی و			۲
میزان توجه به آسیب‌های اجتماعی			۱
میزان توجه به نقش زنان در جامعه			۲
میزان توجه به توانمندسازی اقتصادی زنان			۲
میزان توجه به اشتغال و معیشت			۴
میزان توجه به مسکن			۰
میزان توجه به پرداخت کمک هزینه			۲
میزان توجه به تأمین حق بیمه			۸
میزان توجه به قوانین اقتصادی زنان			۵
مؤلفه‌ها			
متن برنامه			
برنامه پنجم			
مؤلفه‌ها			
جمع کل	۲۲	۱۶	۱۳
برنامه چهارم			
مؤلفه‌ها			
جمع کل	۱۶	۱۴	۱

ادامه جدول ۷: توزیع فراوانی توجه به مؤلفه‌های پژوهش در برنامه چهارم و پنجم

مؤلفه	آموزش	سلامت	فرهنگی
میزان توجه به شایستگی زنان	۰	۰	۱
میزان توجه به جوامع زنان	۱	۰	۰
میزان توجه به مشارکت زنان	۰	۰	۲
میزان توجه به اوقات فراقت	۱	۰	۰
میزان توجه به حجاب	۴	۰	۰
میزان توجه به توسعه مراکز درمانی	۱	۰	۰
میزان توجه به توسعه اماکن ورزشی	۰	۲	۲
میزان توجه به ورزش بانوان	۰	۲	۰
میزان توجه به بیمه درمانی	۱	۰	۰
میزان توجه به سلامت زنان	۱	۰	۰
میزان توجه به برابری آموزشی	۱	۰	۰
میزان توجه به مهارت و ارتقا بهره‌وری	۱	۲	۲
میزان توجه به فضاهای آموزشی	۱	۱	۱
میزان توجه به گسترش دانش	۲	۰	۰
مؤلفه‌ها متن برنامه	برنامه پنجم	جمع کل مؤلفه‌ها	جمع کل مؤلفه‌ها
	۶	۶	۷
	۴	۶	۴

جدول ۸: داده‌های به‌جاریشده جدول ۷ در برنامه چهارم و پنجم

خانواده	اجتماعی	اقتصادی	برنامه پنجم	برنامه چهارم	برنامه پنجم	برنامه چهارم
میزان توجه به امور زنان و خانواده			۰	۰	۰/۱۵۴	۰/۱۵۴
میزان توجه به جایگاه زن در خانواده			۰	۰	۰/۰۷۷	۰/۰۷۷
میزان توجه به حقوق خانوادگی زنان			۰	۰	۰/۲۳۱	۰/۲۳۱
میزان توجه به تحکیم خانواده			۱	۰/۱۶۷	۰/۵۳۸	۰/۵۳۸
میزان توجه به حمایت اجتماعی			۰/۰۷۱	۰	۰/۲۵	۰/۲۵
میزان توجه به توانمندسازی اجتماعی زنان			۰/۱۳۳	۰/۱۶۷	۰/۱۲۵	۰/۱۲۵
میزان توجه به حقوق اجتماعی زنان			۰/۲۸۶	۰/۶۶۷	۰/۲۵	۰/۲۵
میزان توجه به ایجاد نهادها و تشکلهای زنان			۰/۱۳۳	۰/۳۳۳	۰/۱۸۷	۰/۱۸۷
میزان توجه به آسیب‌های اجتماعی			۰/۰۷۱	۰	۰/۰۶۳	۰/۰۶۳
میزان توجه به نقش زنان در جامعه			۰/۲۸۶	۰	۰/۱۲۵	۰/۱۲۵
میزان توجه به توانمندسازی اقتصادی زنان			۰/۱۸۷	۰/۳۳۳	۰/۰۹۱	۰/۰۹۱
میزان توجه به اشتغال و معیشت			۰/۳۱۳	۰/۳۳۳	۰/۱۸۲	۰/۱۸۲
میزان توجه به مسکن			۰/۱۲۵	۰/۱۶۷	۰	۰
میزان توجه به پرداخت کمک هزینه			۰/۰۶۳	۰/۱۶۷	۰/۱۳۶	۰/۱۳۶
میزان توجه به تأمین حق بیمه			۰/۰۶۳	۰/۱۶۷	۰/۲۶۴	۰/۲۶۴
میزان توجه به قوانین اقتصادی زنان			۰/۲۵	۰/۵	۰/۲۲۷	۰/۲۲۷
مؤلفه‌ها متن برنامه			برنامه پنجم	برنامه چهارم	برنامه پنجم	برنامه چهارم

جدول ۹: مقادیر اطمینان و عدم اطمینان شاخص‌ها در برنامه چهارم و پنجم

		مؤلفه اقتصادی	مؤلفه اجتماعی	مؤلفه خانواده	مؤلفه آموزش	مؤلفه سلامت	مؤلفه فرهنگی	جمع
برنامه پنجم	E_j	۰/۸۱۵	۰/۹۴۹	۰/۸۳۴	۰/۸۹۷	۰/۶۸۲	۰/۵۳۹	
	$D_j=1-E_j$	۰/۱۸۵	۰/۰۵۱	۰/۱۶۶	۰/۱۰۳	۰/۳۱۸	۰/۴۶۱	۱/۲۸۴
	W_j	۰/۱۴۴	۰/۰۴۰	۰/۱۲۹	۰/۰۸۰	۰/۲۴۸	۰/۳۵۹	
برنامه چهارم	E_j	۰/۹۱۱	۰/۹۲۰	۰	۰/۹۲۱	۰/۴۳۱	۰/۳۵۰	
	$D_j=1-E_j$	۰/۰۸۹	۰/۰۸۰	۰	۰/۰۷۹	۰/۵۶۹	۰/۶۵۰	۱/۴۶۷
	W_j	۰/۰۶۱	۰/۰۵۵	۰	۰/۰۵۴	۰/۳۸۸	۰/۴۴۳	

جدول ۱۰: ضریب اهمیت مؤلفه‌های پژوهش در برنامه‌های چهارم و پنجم توسعه

	مؤلفه W1 اقتصادی	مؤلفه W2 اجتماعی	مؤلفه W3 خانواده	مؤلفه W4 آموزش	مؤلفه W5 سلامت	مؤلفه W6 فرهنگی
برنامه پنجم	۰/۱۴۴	۰/۰۴۰	۰/۱۲۹	۰/۰۸۰	۰/۲۴۸	۰/۳۵۹
برنامه چهارم	۰/۰۶۱	۰/۰۵۵	۰	۰/۰۵۴	۰/۳۸۸	۰/۴۴۳

با توجه به داده‌های جدول ۱۰ که اوزان شاخص‌ها و ضریب اهمیت مؤلفه‌های پژوهش را نشان می‌دهد، ملاحظه می‌شود که ضریب اهمیت مؤلفه فرهنگی در برنامه پنجم ۰/۳۵۹ است که بالاترین وزن را در بین شش مقوله مورد بررسی کسب کرده است. در برنامه چهارم توسعه نیز مؤلفه فرهنگی با وزن ۰/۴۴۳ بالاترین اهمیت را در برنامه‌ریزی‌های مربوط به زنان داشته است. با این تفاوت که در برنامه چهارم بیشتر به برنامه‌های توسعه مشارکت زنان در فعالیت‌های فرهنگی و افزایش باورهای عمومی نسبت به شایستگی زنان توجه شده بود در صورتی که در برنامه پنجم در این دو شاخص هیچ موردی مشاهده نشده و توجه بیشتر به تعمیق باورهای دینی و توسعه عفاف و حجاب و همچنین پشتیبانی از مقاومت بسیج جامعه زنان بوده است.

مؤلفه سلامت زنان در برنامه پنجم با ضریب اهمیت ۰/۲۴۸ در رتبه دوم توجه قرار گرفته است. شایان ذکر است که این مؤلفه نسبت به برنامه چهارم (۰/۳۸۸) وزن کمتری دارد. برنامه چهارم با اولویت دادن به توسعه اماکن سرپوشیده برای دختران و ارتقاء ورزش مدارس و دانشجویان دختر نگاه خاصی به این مقوله داشته، ولی همچنان جای خالی عناوینی مثل «ارتقای سلامت و بهبود کیفیت زندگی» و پیشنهادهایی در خصوص «سلامت زنان» مثل تدوین و تصویب طرح جامع تأمین و ارتقاء سلامت جسمانی و روانی زنان در عرصه‌های فردی، خانوادگی و اجتماعی و ارائه خدمات مورد نیاز و مناسب در مراحل و سنین مختلف رشد (بلوغ، بارداری، زایمان، تغذیه و...) محسوس است. این بی‌توجهی در برنامه پنجم نیز کاملاً مشهود است. در برنامه توسعه کشور کوچک‌ترین اشاره‌ای به ورزش بانوان نشده و توجه به سلامت بانوان در این برنامه تنها در سه مورد اشاره به ارتقاء سلامت، بیمه درمانی زنان شاغل و تأسیس خانه سلامت زنان و دختران خلاصه می‌شود. انتظار آن بود که برنامه‌ریزی برای تدوین برنامه‌های آموزشی ارتقاء سلامت جسمانی و روانی و مهارت‌های زندگی و شیوه‌های زندگی سالم که در برنامه چهارم از آن غفلت شده بود، در برنامه پنجم در نظر گرفته می‌شد.

ضریب اهمیت مؤلفه اقتصادی در برنامه پنجم ۰/۱۴۴ بوده که نسبت به برنامه چهارم (۰/۰۶۱) رشد جالب توجهی داشته است. در بررسی برنامه چهارم توسعه علاوه بر اینکه کار بدون دستمزد زنان خانه دار در احتساب تولید ناخالص ملی مورد بی‌مهری قرار گرفته است، هدف سیاست‌گذار تنها بهبود وضعیت زنان تحصیل کرده بوده و کم‌تر برنامه‌ریزی منسجم و قابل‌طرحی برای زنان خانه دار و فاقد تحصیلات عالی ارائه شده است، ولی در برنامه پنجم توجه خاصی به زنان بی‌سربپرست و خودسربپرست و ایجاد مهارت‌شنغلی و مشاغل خانگی شده است. در عوض برنامه چهارم درصدد هموار کردن مسیر برقراری شاخص برابری زنان و مردان در فرآیند مشارکت‌های اقتصادی بوده و مواردی مثل تساوی مزدها برای زنان در مقابل مردان، توانمندسازی زنان از طریق دستیابی به فرصت‌های شغلی مناسب، توانمندسازی زنان در بخش تعاونی که در مجموع نگاه خاص قانون برنامه چهارم توسعه به زنان را نشان می‌دهد، ولی این مهم در برنامه پنجم کلاً نادیده گرفته شده است. برنامه پنجم اضافه کردن بندی به منظور موظف کردن دولت برای تهیه، تصویب و اجرای طرح الگوی

مناسب اشتغال زنان در راستای ایفای نقش های خانوادگی زنان و ایجاد توازن و تعادل بین نقش های خانوادگی و اجتماعی را می طلبد، همان طور که محتملی (۱۳۸۴) نیز درباره برنامه چهارم به این مورد اشاره کرده بود، ولی همچنان در برنامه پنجم نیز مفقود مانده است.

ضریب اهمیت جایگاه زنان در خانواده در برنامه پنجم توسعه ۰/۱۲۹ است، در حالی که در قانون برنامه چهارم توسعه به موضوع خانواده به طور مستقل اشاره نشده است و هیچ اشاره ای به مسئولیت دولت در زمینه ارتقای جایگاه زن در خانواده (با نقش همسری و مادری) نشده و دولت هیچ تکلیفی در زمینه ارتقای حقوق معنوی زنان ندارد، در حالی که اصل ۲۱ و اصل ۱۰ قانون اساسی بر حفظ نهاد خانواده و حقوق معنوی زنان تأکید می کند. شایان ذکر است که رئیس فراکسیون زنان مجلس شورای اسلامی در دومین نشست مشترک با نمایندگان امور بانوان ادارات و کارشناسان فرمانداری های آذربایجان غربی اظهار داشته که برنامه پنجم توسعه به نفع زنان و خانواده است. او مدعی شده که برنامه پنجم مشتمل بر محورهای تحکیم بنیان خانواده، بازنگری قوانین و مقررات حوزه زنان و خانواده، پیشگیری از آسیب های اجتماعی در حوزه زنان است. نتایج برآمده از این پژوهش نیز نشان می دهد در برنامه پنجم توسعه نیز پنج مورد به تحکیم نهاد خانواده اشاره دارد، در حالی که به موارد مهمی نظیر تهیه طرح توسعه خدمات مشاوره ای رایگان قبل از ازدواج و در زمان بحران روابط خانوادگی به منظور تحکیم بنیان خانواده و کاهش نرخ طلاق و بی سرپرست شدن کودکان و... هیچ اشاره ای نداشته و کاستی های زیادی در قوانین مربوط به این نهاد مهم اجتماعی مشاهده می شود. از طرفی شاهد آن هستیم که قوانینی نظیر حذف اجازه پدر برای ازدواج موقت دختران، حق چندهمسری برای مردان بدون اجازه همسر اول و نظایر آن در مجلس شورای اسلامی کشور به تصویب می رسد که نه تنها در جهت تحکیم بنیان خانواده نیست، بلکه به استحکام خانواده لطمه زده و موجبات اختلافات خانوادگی، طلاق و عواقب آن را در جامعه فراهم می کند.

مؤلفه آموزش بانوان با وزن ۰/۰۸۰ در برنامه پنجم نسبت به برنامه چهارم (۰/۰۵۴) رشد داشته است. مسائلی مثل آموزش و آگاه سازی مادران و پژوهش زنان که در برنامه چهارم نادیده گرفته شده، در برنامه پنجم به آن توجه شده است. و در نهایت برنامه پنجم در مقوله اجتماعی (۰/۰۴۰) نسبت به برنامه چهارم (۰/۰۵۵) ضعیف تر عمل کرده است. مواردی مانند

توسعه مشارکت زنان در فعالیتهای اجتماعی، خشونت علیه زنان، برابری زنان و مردان و انواع حمایت اجتماعی از زنان که در برنامه چهارم به آنها اشاره‌ای شده بود و بجا بود اگر در برنامه پنجم مورد تأکید بیشتر قرار می‌گرفت به طور کلی نادیده گرفته شده است. مقابله با انواع آسیب‌های اجتماعی، امنیت اجتماعی که این روزها بزرگ‌ترین کمبود زنان در جامعه است و بهداشت روانی جامعه و محافظت از سرمایه‌های انسانی در معرض آسیب نیز کلاً در این برنامه نادیده گرفته شده است.

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از بررسی جایگاه زنان در برنامه‌های چهارم و پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، بیان‌کننده آن است که در برنامه‌های توسعه کشور زنان از وزن و جایگاه شایسته بهره‌مند نیستند و در آن حتی یک مورد اشاره به عبارت زنان روستایی دیده نمی‌شود. در حالی که قانون اساسی کشور با توجه به فرهنگ اصیل اسلامی به حفظ حقوق زنان جامعه تأکید فراوان دارد؛ فرهنگ کهن ایران و دنیای متمدن در صدها سال پیش بر این باور بوده که دولت باید از تمام منابع انسانی خود استفاده کند و زنان را از تعلیماتی که مردان می‌بینند، بهره‌مند کرده و آنها را برای مشاغل آماده کند که مردان دارند. در ادبیات توسعه با توجه به اینکه زنان نیمی از جمعیت کشورها را تشکیل می‌دهد، تأکید می‌شود که توسعه متعادل و پایدار بدون مشارکت زنان امکان‌پذیر نیست و حتی مقبولیت و مشروعیت دولت‌ها با میزان مشارکت اجتماعی مردم به ویژه زنان سنجیده می‌شود. با این توصیف، وضعیت و جایگاه زنان در برنامه‌های توسعه نسبت به آنچه که شایسته و بایسته است، فاصله بسیار دارد، امری که می‌تواند ناشی از دیدگاه محدود برنامه‌ریزان و برنامه‌نویسان بوده باشد که به نقش سازنده و توانمندی زنان کم توجه بوده‌اند یا ریشه در نظام نهادی و باورهای اجتماعی داشته باشد که لازم است به تدریج متحول شده و در راستای دستیابی به توسعه متعادل و پایدار به مشارکت اجتماعی از جمله مشارکت زنان و به‌ویژه زنان روستایی توجه لازم مبذول شود. به‌رغم تأکید زیاد مسئولان در رسانه‌ها و گزارش‌های خبری مبنی بر تأکید برنامه پنجم توسعه به جایگاه زن در خانواده و تحکیم بنیان خانواده، مشاهده می‌شود قوانین وضع شده در جامعه با این خط‌مشی کلی در تناقض است. بنابر این، لازم است پس از وضع قوانین کلی و

خطمشی‌ها نظارت دقیق بر اجرای آن‌ها انجام شود و همچنین نظارت بر هماهنگی قوانین وضع شده ضروری به نظر می‌رسد. لازم است برنامه‌های توسعه مدام با استفاده از مشارکت نخبگان صاحب صلاحیت و زنان جامعه مورد بازبینی و تجدید نظر قرار گیرد و کمبودها و نارسایی‌های آن با استفاده از نتایج پژوهش‌های علمی برطرف شود تا جایگاه زنان در بطن روند توسعه کشور متناسب با شأن جامعه و ویژگی‌های اجتماعی، فرهنگی آن نهادینه شود.

منابع

- آقابخش، حبیب‌اله و محتشمی، مهرنوش (۱۳۸۸). بررسی جایگاه زنان در محتوای برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب، *فصلنامه پژوهش اجتماعی*، سال دوم، شماره (۳).
- احمدی، مینا (۱۳۸۵). پیامدهای معاهدات بین‌المللی در ایران، بخش پایانی: تحول در امور بنیادین، *فصلنامه کتاب زنان*. شماره (۳۰): ۱۴۵.
- ارجلو، صغرا (۱۳۸۴). *ارزیابی آگاهی زنان روستایی شهرستان اصفهان از حقوق خویش، عوامل مؤثر در آن و تأثیر این آگاهی در مشارکت آن‌ها در تصمیم‌گیری*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد توسعه روستایی، گروه توسعه روستایی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه صنعتی اصفهان.
- افراخته، حسن (۱۳۹۰). جایگاه اقتصادی و اجتماعی زنان روستایی و تأثیر باورهای اجتماعی بر آن: مطالعه موردی روستاهای کوهپایه‌ای فومنات، *فصلنامه روستا و توسعه*، سال ۱۴، شماره (۱): ۱۷۳-۱۹۳.
- امینی، امیرمظفر و احمدی‌شاپورآبادی، محمدعلی (۱۳۸۶). اشتغال زنان روستایی در دو شهرستان برخوارمیمه و فلاورجان استان اصفهان و خوداتکایی اقتصادی آن‌ها، *مجله مطالعات زنان*، شماره (۱۳): ۶۵-۹۲.
- امینی، امیرمظفر و احمدی‌شاپورآبادی، محمدعلی (۱۳۸۸). خود اتکایی اقتصادی زنان روستایی و تبیین عوامل اقتصادی مؤثر بر آن (مطالعه موردی در دو منطقه جلگه‌ای و کویری مرکز استان اصفهان)، *فصلنامه پژوهش زنان*، سال هفتم، شماره (۲۷): ۷-۲۹.
- بشردوست، رسول (۱۳۷۳). *بررسی میزان مشارکت زنان روستایی شالیکار و نقش آموزش‌های ترویجی در تولید برنج در استان گیلان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده کشاورزی، دانشگاه تربیت مدرس.
- پاپی‌نژاد، شهربانو و محبی، سیده فاطمه (۱۳۸۹). شاخص‌های سنجش وضعیت زنان و خانواده، چاپ اول، تهران: روابط عمومی شورای فرهنگی اجتماعی زنان.
- پورعربی، رسول (۱۳۷۶). *بررسی نقش زنان در فعالیتهای اقتصادی مناطق روستایی شهرستان رامسر*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر

کرمان.

- جمشیدی، مژگان (۱۳۸۱). *پیامدهای توسعه روستایی برای زنان: مطالعه موردی شهرستان اقلید*. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده کشاورزی، دانشگاه شیراز.
- حمزه لو، بهروز (۱۳۸۱). *بررسی تطبیقی حدود اختیار و قدرت تصمیم گیری زنان روستایی در فعالیت های اقتصادی و اجتماعی در شهرستان خمین*، پایان نامه کارشناسی ارشد، گروه توسعه روستایی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه صنعتی اصفهان.
- (۱۳۸۴). *زنان و برنامه چهارم توسعه، حوراء، ماهنامه داخلی علمی، فرهنگی و اجتماعی زنان*، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، شماره (۱۶).
- خداامردی، حسین (۱۳۸۲). *بررسی عوامل مؤثر میزان مشارکت اجتماعی زنان تکنوکرات شاغل در سازمان مدیریت و برنامه ریزی*. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران.
- دادورخانی، فضیله (۱۳۷۵). *جایگاه و نقش اشتغال زنان در فرایند توسعه روستایی استان گیلان*. پایان نامه دکترا، دانشکده علوم انسانی، جغرافیا، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- دادورخانی، فضیله و احمدی، منیژه (۱۳۸۸). *تبیین عوامل مؤثر بر مشارکت زنان در تصمیم گیری های اقتصادی-اجتماعی در مناطق روستایی (مطالعه موردی: محدوده روستایی چیربامچی شهرستان زنجان) فصلنامه پژوهش زنان*. شماره (۲۷): ۹۵-۱۱۳.
- زعفرانچی، لیلاسادات (۱۳۸۵). *زنان و خانواده در چهار برنامه توسعه، فصلنامه کتاب زنان*. شماره (۳۳): ۱۰۷-۱۰۵.
- سرمد، زهره، بازرگان، عباس و حجازی، الهه (۱۳۸۰). *روش های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران: آگاه.
- شادی طلب، ژاله (۱۳۸۱). *مشارکت اجتماعی زنان، فصلنامه پژوهش زنان*. شماره (۴): ۲۶-۵۲.
- شجاعی، زهرا (۱۳۸۳الف). *زنان فردا، مجموعه سخنرانی ها و مقالات زهرا شجاعی، مشاور رئیس جمهور و رئیس مرکز امور مشارکت زنان، جلد دوم، تهران: روزنو*.
- شجاعی، زهرا (۱۳۸۳). *زنان فردا، مجموعه سخنرانی ها و مقالات زهرا شجاعی، مشاور رئیس جمهور و رئیس مرکز امور مشارکت زنان، جلد اول، تهران: شرکت انتشارات سوره مهر*.
- صداقتی فرد، مجتبی و ارجمند، الهام (۱۳۸۹). *انگیزه های زنان ایرانی از شرکت در فعالیت های*

- اجتماعی پژوهشی در شناسایی عوامل‌های مؤثر بر مشارکت زنان- مطالعه موردی زنان ۲۰ تا ۳۴ سال شهر سمنان، فصل‌نامه زن و جامعه. ۱(۲):۹۷-۱۲۲.
- صیدالی‌بختیاری، محسن (۱۳۹۱). جایگاه مشارکت زنان در توسعه پایدار زاگرس مرکزی، سرویس خبری زنان اینستاویز، دوشنبه ۲۵ اردیبهشت ۱۳۹۱ ساعت ۱۲:۴۶، <http://ibnanews.com/vdce.p8fbjh8zo9bij.html>
- قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۴-۱۳۹۰). معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رییس جمهور، تهران، مصوب ۱۳۸۹/۱۱/۱۴، انتشارات مهر و ماه نو، مؤسسه حقوقی مه‌تابان عدالت، ۱۳۸۹.
- قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۴-۸۸). تهران، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، مصوب ۱۳۸۳/۶/۱۱.
- قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۹-۱۳۸۳). تهران، سازمان برنامه و بودجه.
- کبادی، ف (۱۳۷۵). خلاصه گزارش بررسی میزان آگاهی زنان ۱۵ تا ۴۹ ساله شهر خرم‌آباد نسبت به حقوق خود، لرستان: استانداری استان لرستان.
- مرکز امور مشارکت زنان (ریاست جمهوری) (۱۳۸۱). مجموعه مقالات همایش، چالش‌ها و چشم‌اندازهای توسعه ایران، دفتر دوم، گزارش هم‌اندیشی زنان و توسعه، موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، تهیه‌کننده: تدوین: مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی، تهران.
- ناجی‌راد، محمدعلی (۱۳۸۰). موانع مشارکت زنان در فعالیت‌های سیاسی-اقتصادی ایران پس از انقلاب. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران.
- Sarrafi, Mozaffar(1992). *Planning theory and development*, Discussion Paper No, 32.Vancouver, UBC School of Regional Planning. World Commission.

نویسندگان

hafrakhteh@yahoo.com

دکتر حسن افراخته

استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی و رئیس دانشکده علوم جغرافیایی دانشگاه خوارزمی؛ عضو هیئت مدیره انجمن توسعه روستایی ایران. زمینه‌های پژوهشی ایشان مطالعات ناحیه‌ای و برنامه‌ریزی روستایی و علاقه‌مند به مباحث جامعه‌شناختی مرتبط با زنان بوده و مقالات متعددی نیز در این زمینه به چاپ رسانده‌اند.

soudabe_s@yahoo.com

سودابه سرایی

کارشناس کامپیوتر و کارشناس ارشد توسعه روستایی در دانشکده کشاورزی دانشگاه صنعتی اصفهان و مدرس عملیات ترویج و آموزش کشاورزی. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی در دانشگاه خوارزمی و زمینه پژوهشی او ICT روستایی و مباحث مربوط به برنامه‌ریزی و توسعه روستایی و مباحث جنسیتی در توسعه است.